

Portrétní kachel ze Sedla na Karlovarsku z pohledu historické módy

VERONIKA PILNÁ-KULOVÁ

Klíčová slova: komorový kachel — renesance — dějiny módy — oděv

Stylizované portréty na reliéfech dochovaných kachlů či jejich fragmentů nejsou jako ikonografický materiál v dějinách odívání často využívány, mimo jiné též s ohledem na použitou keramickou hlinu, leckdy ztěžující vyobrazení detailních motivů. Obvykle na nich lze však vysledovat všechny základní rysy i některé specifické detaily jak v úpravě účesů, tak i celkového oděvu. Díky tomu a při znalostech z dějin odívání se tak nabízejí, současně s hodnocením a časovým zařazením archeologické situace,

další možnosti datování. Obzvláště výhodný je tento způsob u náhodných nálezů a při povrchových sběrech, kdy jsme odkázáni jen na typologii a rozbor materiálu.

Úlomky čelních stěn keramických komorových kachlů byly nalezeny v Sedle u Toužimi (což je dnes součást obce Útina, okr. Karlovy Vary) při výkopových pracích spojených s odvodněním základů budovy tamější usedlosti čp. 25 (obr. 1 a 2), a to současně s četnými porcelánovými fragmenty v jedné, druhotně vzniklé archeologické

Obr. 1. Nálezy zlomků keramiky ze Sedla (obec Útina, okr. Karlovy Vary). V pravém horním rohu je největší z fragmentů zkoumaného kachle. (Foto L. Foster, 2010)





Obr. 2. Sedlo, usedlost čp. 25. Pohled do archeologického výkopu. (Foto J. Schierl, 2003)

vrstvě.¹ Jednalo se tedy o materiál, který se na místo dostal pravděpodobně jako stavební suť před výstavbou usedlosti.

Po zakreslení jednotlivých zlomků se podařilo provést rekonstrukci čelní výhřevné reliéfní stěny komorového kachle o rozměrech 21 × 21 cm (obr. 3). Jejím ústředním motivem

Obr. 3. Komorový keramický kachel ze Sedla. Čelní strana, 21 × 21 cm, částečná rekonstrukce. (Kresba V. Pilná-Kulová)



byl zjednodušený portrét v profilu, umístěný do kruhu vytvořeného z vavřínových listů. V rozích byly stylizované rostlinné motivy. Po stranách portrétu se nalézala dvojice vždy dvou tiskacích kapitálních písmen – vlevo DC, vpravo HL, odkazující bezpochyby k identitě zobrazené osoby.

Ve zkratce lze konstatovat, že oděv, ve kterém je osoba vyobrazena, typologicky spadá do středoevropské módy třicátých až čtyřicátých let 16. století, do tzv. cranachovského stylu,² s detaily přejatými z módy italské téhož období. Je tedy pochopitelné, že pro bližší hodnocení po ikonografické stránce byly zvoleny právě středoevropské analogie, které by mohly zároveň posloužit alespoň přibližně ke zjištění identity zobrazené osoby. Předpokládáme, že typ zobrazení na zkoumaném kachli pochází někdy z období let 1520–1540.

I ve zjednodušených tvarech kachle ze Sedla lze dobře rozeznat baret s manžetou v týlové části. Pod manžetou je naznačena síčka či čepec (*calotte*),³ zakrývající jen část vlasů. Na portrétech od Lucase Cranacha st., jenž oděv tohoto druhu hojně znázorňoval, vlasy povytažené zpod čepece na hlavě ženy příliš často nevidíme. Například na Cranachově obraze *Salome* ze třicátých let 16. století⁴ nebo na

1 SCHIERL, J.: *Zpráva o nálezů z obce Útina*. [Nestr.]

2 KYBALOVÁ, L.: *Dějiny odívání, Renaissance*, s. 54–95.

3 KYBALOVÁ, L., c. d., s. 68.

4 Cranach, Lucas st.: *Salome*, olej na dřevě, 87 × 58 cm, okolo roku 1530. Dnes Muzeum krásných umění (Szépművészeti Múzeum), Budapešť. Viz <http://www.wga.hu>.



Obr. 4. Mistr Jan z Banské Bystrice: *Hostina Herodesova* (vnější oltářní křídlo; detail), tempera na dřevě, 1520. Chrám sv. Jakuba, Levoča. (Převzato z VACULÍK, K.: *Gotické umenie Slovenska*, s. 65)

soudobém portrétu neznámé mladé dámy⁵ nalezneme vlasy na skráních začesané pod sítku na vlasy. Manžeta sítky obou těchto žen odhaluje ucho, což jinak nebylo ve středověké tradici zcela běžné. Výjimkou je postava služebné na obraze *David a Betsabé* od Lucase Cranacha ml., která za koupající se paní drží boty a další drobnosti a má vlasy vytažené přes uši. Naproti tomu ostatní ženské postavy jsou upraveny odlišně: tři urozené dívky mají vlasy klasicky sčesané pod sítku a opět odhalené uši; pro úpravu rozpuštěných vlasů druhé služebné stačila již pouze černá stužka.

Vlasy sčesané přes uši do mírného obloučku se uplatňovaly ve sledovaném období spíše v módě italské. Účesy z vlasů rozdělených nad čelem pěšinkou ve středu a zakrývajících uši do obloučku nalezneme například na portrétu mladé šlechtičny z počátku 16. století od Lorenza Costy,⁶ nebo na dílech Dürerových.⁷ Ve středoevropském prostředí je takto upravený účes se sítkou zachycen mimo jiné na portrétní plastice Biancy Marie Sforzy, druhé manželky Maxmiliána I., od Stefana Godla z roku 1525.⁸ Tatáž Bianca byla s obdobným účesem portrétoována Ambrogiem de Predis⁹ nebo Bernhardem Strigelem.¹⁰ Sítku v úpravě s baretem lze vidět na jedné z ženských postav na oltáři z roku 1504 od takzvaného Habsburského mistra.¹¹ Nejednalo se tedy o prvek, který by nebyl v soudobé středoevropské módě doložitelný.

Lze oponovat, že sítku na vlasy tehdy nosili i muži, jak dokládá například postava jednoho z biřiců na výjevu *Ecce homo* z Roudnického oltáře, datovaného 1522.¹² Ostatně Cranach znázornil muže se sítkami na vlasech již v roce 1506 na obraze *Utrpení sv. Kateřiny*: jak kat, jenž exekuci svěťce provádí, tak i jeden z přihlížejících mužů mají na hlavách zmiňované sítky.¹³ Tento prvek je znám rovněž z ikonografie na Slovensku. Sítkou má spoutané vlasy třeba kat na obraze *Mučení sv. Jana Křtitele vroucím olejem*

v Košicích z období let 1505–1510,¹⁴ nebo král ve výjevu Herodovy hostiny namalovaném mistrem Janem z Banské Bystrice v době kolem roku 1520 (obr. 4).¹⁵ Muži však nenosili vlasy se sítkou sčesané přes uši. Proto lze soudit, že reliéf na nalezeném kachli ze Sedla na Karlovarsku se týká skutečně ženského, nikoli mužského profilu.

Krk je v náznavu ozdoben širokým nákrčníkem či širokým pruhem výšivky na košili, což je u tohoto reprezentativního šlechtického oděvu opět typický detail. Nákrčník se uplatňuje v Cranachově malířském díle hojně. Zpravidla jde o portréty žen, například z roku 1526,¹⁶ anebo z doby kolem roku 1530.¹⁷ Na nákrčník navazuje velké množství ke krku soustředěných žlábků (záhybů), odpovídajících bohatě vrapované košili, jakou nosili příslušníci obou pohlaví. V českém prostředí lze spatřit typ takového oblečení na postavách dvou světic na trojkřídlem oltáři *Zasnoubení sv. Kateřiny* z doby před rokem 1520.¹⁸ Jedna z nich je sv. Barbora. Je namalována na střední desce oltáře, a to na pravé straně od Jezulátka, a má ve výstřihu módních šatů v německém stylu bohatě vrapovanou košili u krku, zdobenou zlatým pruhem. Obdobné řešení oděvu je zachyceno na dvou obrazech původem z Augšpurku od Christophu Ambergera

- 5 Cranach, Lucas st.: *Portrét neznámé mladé dámy*, olej na dřevě, 42 × 49 cm, kolem roku 1530. Dnes Galleria degli Uffizi, Florencie. Viz <http://www.wga.hu>.
- 6 Costa, Lorenzo: *Portrét dámy se psem*, olej na dřevě, 45,5 × 35,1 cm, kolem roku 1500. Dnes Royal Collection, Windsor.
- 7 Například Dürer, Albrecht: *Mladá Benátská*, kombinovaná technika na dřevě, 32,5 × 24,5 cm, 1505. Dnes Kunsthistorisches Museum, Vídeň.
- 8 Godl, Stefan: *Bianca Marie Sforza*, 1525. Hofkirche, Innsbruck.
- 9 Ambrogio de Predis: *Bianca Marie Sforza*, olej na dřevě, 51 × 32,5 cm, kolem roku 1493. Dnes National Gallery of Art, Washington, Widener Collection, inv. č. 1942.9.53. On-line viz http://www.nga.gov/cgi-bin/tinfo_?object=1195.0&detail=none.
- 10 Strigel, Bernhard: *Bianca Marie Sforza*, malba. Dnes zámek Ambras u Innsbrucku.
- 11 Habsburský mistr: *Oltář sv. Anny, sv. Petra a Pavla, sv. Jakuba Většího a sv. Jana Křtitele*, tempera na dřevě, 1504. Dnes Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.
- 12 Anonym: *Oltář Roudnický - Ecce homo*, 1522, kostel Narození P. Marie, Roudnice. Viz PEŠINA, J.: *Česká malba pozdní gotiky a renesance, Deskové malířství 1450–1550*, s. 128–129, hesla 349–360, obr. 200.
- 13 Cranach, Lucas st.: *Utrpení sv. Kateřiny*, malba na dřevě, 126 × 140 cm, 1506. Dnes Gemäldegalerie, Dresden. On-line viz <http://www.wga.hu>, heslo Cranach the Elder, Lucas.
- 14 Anonym: *Mučení sv. Jana Křtitele vroucím olejem*, tempera na dřevě, 1505–1510, chrám sv. Alžběty, Košice. Viz též VACULÍK, K.: *Gotické umenie Slovenska*, obr. 76, heslo 76, str. 366.
- 15 Mistr Jan z Banské Bystrice: *Hostina Herodesova* (vnější oltářní křídlo), tempera na dřevě, 1520, chrám sv. Jakuba, Levoča. Viz též VACULÍK, K., c. d., obr. 65, heslo 65, str. 365.
- 16 Cranach, Lucas st.: *Portrét ženy*, olej na dřevě, 88,5 × 58,5 cm, 1526. Dnes Ermitáž, Petrohrad.
- 17 Cranach, Lucas st.: *Judita s hlavou Holofernovou*, olej na dřevě, 87 × 56 cm, kolem roku 1530. Dnes Kunsthistorisches Museum, Vídeň.
- 18 Anonym: *Oltář Zasnoubení sv. Kateřiny*, klášter benediktinek sv. Jiří na Pražském hradě, před rokem 1520. Dnes Národní galerie, Praha, inv. č. DO 109–111. Viz též PEŠINA, J., c. d., obr. 207, hesla 363–367, str. 128–129.



Obr. 5. Amberger, Christoph: Felicitas Seilerová, malba na dřevě, 90 × 80 cm, 1537. Alte Pinakothek, Mnichov. (Převzato z <http://www.wga.hu>, heslo Seiler)

– na portrétu Afry Merz, datovaném do třicátých let 16. století,¹⁹ a Felicitas Seilerové z roku 1537 (obr. 5).²⁰ Na dobově oblíbených portrétech urozených dívek a žen z dalších oblastí Německa tento detail příliš často nenajdeme. Je možné, že tento jev souvisí s tradičním konzervatismem soudobého malířského umění ve středoevropském prostředí.

Naproti tomu naznačený živůtek a rukávy poukazují spíše na italský vliv, jenž tehdy v Čechách nebyl nijak výjimečný. Celá stylizace živůtku připomíná vyobrazení královny Anny Jagellonské na dřevorezu od Erharda Schöna.²¹ Obdobně je stylizován oděv Anny Jagellonské na kachlích z dalších lokalit, jako například z Pražského hradu nebo z Hradce Králové, a to jak ve variantě samostatného portrétu, tak ve dvojportrétu s manželem Ferdinandem I.²² V prostředí české šlechty byl tento typ oděvu ve třicátých letech 16. století znám a užíván. Všechny jmenované oděvní prvky i úpravu vlasů nalezneme na portrétu manželky předního českého velmože, Anny Rožmitálské z Hradce, který namaloval v roce 1529 Jacob Seisenegger (obr. 6).²³

V hodnocení a identifikaci portrétu na čelní straně zkoumaného kachle se nabízejí podle PhDr. V. Ryšavého dvě domněnky. První z nich se týká podoby písmen v levé části kachle jako iniciál Doroty z Gleichen a v jeho pravé části jako iniciál Hynčíka z Rabštejna²⁴. Tento šlechtic



Obr. 6. Seisenegger, Jakob: Anna Rožmitálská z Hradce, olej na dřevě, 101 × 90 cm, 1529. Státní zámek Telč. (Převzato z KALÁBOVÁ, L.; KONEČNÝ, M.; ZAVADIL, M.: *Poklady moravských hradů a zámků*, s. 30)

19 Amberger, Christoph: *Afra Merz* (portrét), malba na dřevě, 63 × 53 cm, kolem roku 1530. Dnes Staatsgalerie, Augsburg, inv. č. L 1700.

20 Amberger, Christoph: *Felicitas Seilerová* (portrét), malba na dřevě, 90 × 80 cm, 1537. Dnes Alte Pinakothek, Mnichov.

21 BYDŽOVSKÝ z Florentina, M.: *Svět za tři českých králů*, s. 81, kde je dřevorez dvojportrétu Ferdinanda I. a královny Anny Jagellonské od Erharda Schöna publikován.

22 PAVLÍK, Č.; VITANOVSKÝ, M.: *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, s. 112, katalog. č. 704–706, s. 255.

23 Seisenegger, Jacob: *Anna Rožmitálská z Hradce*, olej na dřevě, 101 × 90 cm, 1529. Dnes Státní zámek Telč. Viz též KALÁBOVÁ, L.; KONEČNÝ, M.; ZAVADIL, M.: *Poklady moravských hradů a zámků*, s. 30.

24 Hynčík (též Hans) z Rabštejna zemřel roku 1531. Inicialy by tedy zněly DG H (?); srovnej DC HL. On-line viz patricius.info.

z rodu Pluhů z Rabštejna držel Bečov nad Teplou až do své smrti roku 1531. V Hynčíkových iniciálách by pak však druhé písmeno L, jež nekoresponduje s rodovým jménem Pluhů, muselo označovat další křestní jméno, které neznáme. Druhá domněnka spočívá v tom, že zobrazená osoba by mohla náležet k rodu pánů z Plavna. Sedlo i blízká Útvina spadaly správně pod velkostatek Toužim, který v příslušné době patřil Jindřichu V. z Plavna. Jeho syn Jindřich starší z Plavna věnoval statek Toužim v roce 1558 své manželce Dorotě Kateřině Míšeňské.²⁵ I v tomto případě jsou iniciály značně podobné.²⁶ Dorotě Kateřině bylo doživotní věno potvrzeno znovu v roce 1567 a náleželo jí až do její smrti v roce 1604.²⁷ Pokud by portrét skutečně patřil Dorotě Kateřině Míšeňské z Plavna, musel by jeho autor použít starší grafickou předlohu. Je prokazatelné, že v době zhruba po roce 1550 se na habsburském dvoře uplatňoval v odívání již nový španělský styl.²⁸

Cílem tohoto příspěvku bylo poukázat na možnosti praktického využití poznatků z dějin odívání při řešení a datování u obdobně problematických nálezcových situací, jaká vznikla při nedávném archeologickém výzkumu v areálu usedlosti čp. 25 v Sedle na Karlovarsku. Reliéfní portrét na čelní straně kachle, jenž se až dosud většinou pozorovatelů jevil díky zobrazeným rysům tváře jako portrét mužský, jsme mohli podle jednotlivých detailů v účesu, úpravě hlavy a v oděvu interpretovat jako vyobrazení profilu ženy. V důsledku toho lze některé další

informace doplnit a zasadit archeologické nálezy do širšího historického kontextu.

Mé poděkování patří Mgr. Lindě Foster a Jiřímu Schierlovi za poskytnutí velkého množství fotografií a nálezové zprávy a dále pak PhDr. Vratislavu Ryšavému za připomínky k identifikaci a hodnocení.

25 SEDLÁČEK, A.: *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, 13. díl, *Plzeňsko a Loketsko*, s. 220.

26 Inicialy DC /Dorothea Catherina/ – H (?) /Henricus/.

27 KYNČIL, J.: *Velkostatek Toužim 1553–1925 (1933)*, archivní inventář. AP217.

28 V padesátých letech 16. století se do středoevropské módy dostává stále více prvků z módy italské a španělské, což zachycují portréty členů vládnoucí dynastie Habsburků (např. ze sbírek Kunsthistorisches Museum, Vídeň). Anna Jagellonská zemřela v roce 1547 a byla pochována v oděvu, který ještě nese znaky německé módy. (Více BRAVERMANOVÁ, M.; KOBRLOVÁ, J.; SAMOHÝLOVÁ, A.: *Textilie z hrobu Anny Jagellonské z Colinova mauzolea v katedrále sv. Víta na Pražském hradě*, s. 452–453.) V šedesátých letech 16. století jsou příslušnice habsburského rodu portrétovány v oděvech podle španělské módy. Pokud by se tedy jednalo o Dorotu Kateřinu a dar by byl uskutečněn u příležitosti její svatby, jak se domnívá PhDr. V. Ryšavý, výrobce kachle ze Sedla by zřejmě použil starší vzor a doplnil jen aktuální iniciály. Vzhledem k nedostatku informací lze dnes totožnost osoby znázorněné na kachli ze Sedla jen sotva prokázat.

Literatura

- BLACK, J. Anderson; GARLAND, Madge: *A history of fashion*. London, Black Cat, 1990.
- BOUCHER, Francois: *Histoire du costume en occident de l'antiquité a nos jours*. Paris, Flammarion, 1965.
- BRAVERMANOVÁ, Milena; KOBRLOVÁ, Jana; SAMOHÝLOVÁ, Alena: *Textilie z hrobu Anny Jagellonské z Colinova mauzolea v katedrále sv. Víta na Pražském hradě*. In *Archaeologia historica*. 19. Brno, Muzejní a vlastivědná společnost, 1994, s. 437–461.
- BYDŽOVSKÝ z Florentina, Marek: *Svět za tři českých králů*. Sestavil Jaroslav Kolár. Praha, Svoboda, 1987.
- GUTKOWSKA-Rychlewska, Maria: *Historia ubiorów*. Wrocław, Zakład narodowy umienia im. Ossolińskich, 1968.
- JIROUT, Vlastimil: *Pluh z Rabštejna* [online]. Český Krumlov, Vlastimil Jirout [cit. 2011-06-26]. Dostupné z WWW: <<http://patricus.info/Rodokmeny/Pluh.txt>>.
- KALÁBOVÁ, Lenka; KONEČNÝ, Michal; ZAVADIL, Miroslav: *Poklady moravských hradů a zámků*. Brno, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2010.
- KYBALOVÁ, Ludmila: *Dějiny odívání, Renaissance*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1996.
- KYNČIL, Jiří: *Velkostatek Toužim 1553–1925 (1933)*, archivní inventář. AP217. Klášterec nad Ohří, 1965. Uloženo ve Státním oblastním archivu Plzeň.
- PAVLÍK, Čeněk; VITANOVSKÝ, Michal: *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha, Libri, 2004.
- PEŠINA, Jaroslav: *Česká malba pozdní gotiky a renesance, Deskové malířství 1450–1550*. Praha, Orbis, 1950.
- SEDLÁČEK, August: *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. 13. díl. *Plzeňsko a Loketsko*. 3. vyd. Praha, Argo, 1998.
- SCHIERL, Jiří: *Zpráva o nálezů z obce Útvina*. Toužim, 2003. Nепublikováno, uloženo u autora.
- VACULÍK, Karol: *Gotické umenie Slovenska*. Martin, Slovenská národná galéria, 1975.
- WOLF, Norbert: *Albrecht Dürer, 1471–1528, Génius německé renesance*. Praha, Slovart, 2007.
- ZUBERCOVÁ, Magdalena M.: *Tisícročie módy*. Martin, Osveta, 1988.

Summary

A portrait tile from Sedlo in Karlovy Vary region in terms of historic fashion

Keywords: stove tile — Renaissance — fashion history — clothing

Upon finding several fragments of a stove tile's front side with a relief decoration in an archaeological dig at Sedlo in Karlovy Vary region, it was possible to reconstruct the original look of the

represented scene. Considering the complex excavation situation due to the find's position in a secondarily brought layer with a great quantity of shards of different age, an attempt was made to precise the dating of the find by analysing the clothing covering the bosom of a female figure represented on the profile. Deducing from various analogies, this type of tile dates back to the period between 1520 and 1540.

(Translated by Karel Matásek)